

УДК 37.015

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ЧЕСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Костащук Оксана, кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та методики початкової освіти, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

ORCID: 0000-0003-2938-1436

E-mail: oksana2909a@gmail.com

У статті автор обґрунтовує актуальність проблеми формування почуття честі в учнів молодшого шкільного віку. Розкриває молодший шкільний вік, як найбільш чутливий період особистісного й морального розвитку школярів, у якому закладається підґрунтя для етичних знань, переконань та ряду інших необхідних передумов наступного розвитку духовного потенціалу людини.

Ключові слова: почуття честі, молодший шкільний вік, моральна рефлексія, моральна самооцінка, моральні почуття, самоповага, самовизначення, моральна саморегуляція поведінки.

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF THE FEELING OF HONOUR IN YOUNG LEARNERS

Kostashchuk Oksana, PhD in Pedagogical Sciences, Assistant of the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

ORCID: 0000-0003-2938-1436

E-mail: oksana2909a@gmail.com

The primary task of modernizing and reforming the education system in Ukraine is the preservation of the values of childhood, the need for humanization of education, the personal approach, the development of abilities of students, which together provide psychological comfort and promote the creativity of children. Today, the priority is to create a system of sociopolitical and universal human values - moral and ethical, such as: justice, care, respect for life, respect for oneself and other people, dignity and sense of honor in particular.

In this work the author substantiates the urgency of the problem of forming a sense of honor among junior pupils; reveals features of junior school age as the most sensitive period of personal and moral development of schoolchildren, which provides the basis for ethical knowledge, beliefs and a number of other necessary prerequisites for the subsequent development of the spiritual potential of man. In the specified age there is the ability to analyze the criteria for children's moral assessments, the ability to compare and correlate them. Needs, age interests, moral self-esteem, aspiration for the self-affirmation of their "I" generally serve as the internal force that determines the behavior of the junior pupils and their moral development.

Investigating the problem of forming a sense of honor in junior schoolchildren the author argues that the personal and moral development of the personality of the junior pupil is defined as a spontaneous and organized process based on conscious perceptions of life experiences and own experience of relationships associated with the child's implementation of moral norms, the development of moral self-awareness and self-esteem, manifestation of moral reflection and the formation of moral feelings. Honor as a personality property is precisely the quality that underlies the concept of the formation of a

moral personality of a modern junior student.

According to the author, the main factors that determine and promote the development of this moral feeling at the junior school age may be: the formation of adequate self-esteem, unconditional self-acceptance, moral self-regulation of their own actions. This is confirmed by the psychological age features and neoplasms of the younger schoolchildren, which are becoming deeper and more stable at the end of the junior school age. Consequently, the sense of honor of a younger student is defined as a moral feeling experienced by children as an emotional and valuable attitude towards oneself and others.

Keywords: *sense of honour, midchildhood, moral reflection, moral self-appraisal, moral feelings, self-esteem, self-determination, moral self-regulation of behavior.*

Першочерговим завданням модернізації та реформування системи освіти в Україні визначено збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, що в сукупності забезпечують психологічний комфорт і сприяють вияву творчості дітей (Закон України «Про освіту», 2017 р.).

Пріоритетного значення сьогодні набуває завдання формувати в учнів систему соціальнополітичних та загальнолюдських цінностей – морально-етичних, таких як: справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей, гідність та почуття честі (Нова українська школа: poradnik dla vchytelja, 2017 р.).

Отже процес особистісного зростання людини неможливий без її зверненості до морально-етичних цінностей. Питання морально становлення особистості, здатної розуміти суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи та відповідно до них вибудовувати свою поведінку, залишається актуальним. Саме цим можна пояснити зростаючий інтерес до проблеми формування моральних почуттів, зокрема й почуття честі у молодшому шкільному віці.

Питання людської гідності та честі є предметом дослідження філософів (Р. Апресян, В. Барков, А. Гусейнов, О. Дробницький, О. Золотухіна-Аболіна, П. Кравченко, В. Малахов, М. Юрій та ін.); педагогів (І. Абатніна, Н. Ємузова, Ф. Кадол, О. Молчанова, О. Перевозна, В. Сухомлинський, Н. Третьяк, С. Удовицька, Н. Чиренко та ін.), які розглядали формування почуття честі у дітей.

У психології феномен почуття честі вивчався в контексті розгляду наступних проблем: само ставлення (І. Бех, І. Коновальчук, С. Пантелєєв, К. Роджерс, С. Рубінштейн та ін.); глобальної самооцінки (А. Бандура, М. Вангер, У. Джеймс, О. Колеснік, М. Якобі та ін.); самоповаги (І. Кон, Ч. Кулі, В. Маралов, В. Сафін та ін.); моральної самосвідомості (І. Бех, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Булах, І. Кон, В. Столін та ін.).

Вітчизняні вчені І. Бех, І. Булах, М. Боришевський, О. Колесник, В. Рибалка та ін.) в своїх дослідженнях приділяють увагу проблемі честі, розвитку почуття честі у підростаючої особистості та розглядають його як вид само ставлення, повагу до себе, провідне моральне самопочуття, пов'язане з оцінкою своїх здібностей та можливостей як таких, що допомагають людині долати власні вади та об'єктивні перешкоди задля досягнень моральних цілей тощо.

Метою даної публікації є розкриття особливостей формування почуття честі в учнів молодшого шкільного віку.

Найбільш сенситивним періодом особистісного й морального розвитку є молодший шкільний вік, тому що саме в цьому віці закладається підґрунтя для етичних знань, переконань та ряду інших необхідних передумов наступного розвитку духовного

потенціалу людини (Бех, 2008 р.).

З приходом дитини до школи кардинально змінюється її соціальний статус – вона стає школярем, що призводить до перебудови всієї системи життєвих стосунків дитини. Поряд із цим, на перше місце в житті дитини виходить цілеспрямована пізнавальна діяльність, в процесі якої в дитячій психіці виникають новоутворення, що забезпечують формування основ теоретичного ставлення до дійсності, вміння орієнтуватися у теоретичних формах відображення речей, суспільних відносинах і стосунках між людьми, виникнення моральних систем (Бех, 2008 р.).

Важливим надбанням цього віку є інтенсивний розвиток когнітивно-мотиваційних основ психіки, що забезпечують формування нового погляду на систему морально-етичних приписів. В цей період відбуваються важливі зміни в розвитку моральної свідомості та самосвідомості дітей (Васянович, 2005 р.).

Так, дослідник В. Житарюк визначає наступні передумови розвитку моральності молодших школярів: глибинно-психологічні механізми моральної самоідентифікації; емоційний інтелект; рефлексія власних моральних рис; характер Я-концепції, що визначається співвіднесенням образів «Я-бажаного» й «Я-наявного»; поведінкові тенденції морального самовизначення; стиль педагогічного спілкування як провідна соціально-психологічна детермінанта морально-психологічних новоутворень особистості дітей даного віку (Житарюк, 2008 р.).

В зазначений віковий період виробляється здатність аналізувати критерії своїх моральних оцінок, вміння співставляти й співвідносити їх. А потреби, вікові інтереси, прагнення до самоствердження свого «Я» загалом виступають тією внутрішньою силою, що визначає поведінку молодшого школяра та його моральний розвиток. Моральний розвиток тісно пов'язаний із мотиваційною сферою дитини. У молодших школярів виробляється здатність мотивувати свою поведінку моральним змістом, почуттям обов'язку. Саме ця здатність проявляти моральні почуття є якісно новим типом мотивації, який й зумовлює якісно новий тип поведінки школяра (Удовицька, 2010 р.).

Одним з основних показників розвитку почуття честі в молодшому шкільному віці вважється виникнення рефлексії, яка є змістовною характеристикою суб'єктності молодшого школяра. Дитина розмірковує про себе, розуміє, оцінює себе, навчається бачити себе очима іншої людини, оцінювати свою діяльність, розглядати власну поведінку з позиції соціальних норм як гідну чи негідну (Бех, 2008 р.). На кінець молодшого шкільного віку учень починає усвідомлювати не лише особливості своєї поведінки, але й риси характеру, власні переживання, почуття, думки.

Дослідник Н. Асмолов називає наступні передумови для розвитку моральної рефлексії у молодших школярів: внаслідок кризи семи років з'являється усвідомлення власних переживань; формування учбової діяльності сприяє розвитку теоретичної рефлексії, що відкриває можливості і для розвитку моральної рефлексії; нова соціальна ситуація розвитку молодшого школяра, пов'язана зі вступом до школи, вимагає вміння налагоджувати стосунки з ровесниками, так і з дорослими на основі норм (Тофтул, 2005 р.).

Розвиток рефлексивних дій молодших школярів, на думку О. Болотнікової (2003 р.), проходить низку послідовних рівнів від квазі-рефлексивних (рівень найпростішої

ідентифікації та наслідування) до суб'єктних (формально-ідентифікаційний і емоційно-ідентифікаційний рівні) та до особистісних (смысловий рівень).

Отже представлені дослідження дозволяють нам визначити моральну рефлексію як один із конструктів почуття честі молодшого школяра й охарактеризувати її як здатність учня аналізувати й оцінювати власні моральні якості, потреби, мотиви, вчинки як моральні чи аморальні, гідні чи негідні, передбачати наслідки власних вчинків для інших і для себе.

Складовими почуття честі, на думку І. Беха є психологічні процеси самопізнання й самооцінки, що викликають в особистості самоповагу (Бех, 2008 р.).

Моральна самооцінка – це вид приватної самооцінки, яка визначає міру задоволеності собою, відображає емоційно-ціннісне ставлення людини до своїх особистісних якостей, дій, вчинків, а це, в свою чергу, і є проявом честі. Моральна самооцінка ґрунтується на основі етичних знань і моральних почуттях. Молодший шкільний вік є важливим початковим етапом у формуванні моральної самооцінки, тому що діти сенситивні до засвоєння моральних основ поведінки, емоційного сприйняття й усвідомлення моральних норм, виховного впливу педагога (Пахомова, 2001 р.).

На думку Ю. Пахомової (2001 р.), відсутність уваги до розвитку моральної самооцінки на початку навчання в школі, призводить до того, що під час переходу в середню школу дитина стикається з нездатністю і невмінням оцінювати власні можливості, власні позитивні і негативні якості, що негативно впливає на спроби підлітка до вираження власного «Я».

Почуття честі, згідно позиції Г. Волкової, – це позитивне емоційно виражене ставлення до власної високої моральної самооцінки. Дослідницею виділені структурно-змістові особливості честі серед яких важливе місце займає моральна самооцінка (Волкова, 2003 р.). П. Кравченко зазначає, що усвідомлення власної честі є формою самоконтролю та самооцінки особистості – на цьому ґрунтується вимогливість індивіда до самого себе (Тофтул, 2005 р.).

Отже, від моральної самооцінки залежать характер взаємин дитини з оточенням, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач у діяльності та поведінці. Тим самим вона впливає на ефективність діяльності і подальший розвиток їх моральної сфери.

Таким чином, ми можемо визначити моральну самооцінку як ще одну складову почуття честі молодшого школяра, яка розкривається через оцінювання дитиною власних моральних якостей дій, вчинків.

Молодший шкільний вік вважається періодом інтенсивного формування моральних почуттів. Власне, моральними почуттями психологи називають почуття справедливості, обов'язку, совісті, гідності, щастя і почуття честі. Але морального значення може набувати будь-яке людське почуття, якщо воно містить ставлення до іншого, моральну оцінку або моральний мотив.

На основі моральних почуттів формується моральне ставлення, кінцевим результатом сформованості якого є моральне самоставлення, яке й визначає прояв почуття честі. Формування конкретного морального почуття – це його поступове становлення, перетворення з недиференційованої емоційної реакції в специфічне почуття (Удовицька, 2010 р.).

Отже, ми дійшли висновку, що особистісний й моральний розвиток особистості молодшого школяра визначається як спонтанний і організований процес, заснований на усвідомлюваних переживаннях життєвих вражень і власного досвіду відносин, пов'язаних з виконанням дитиною моральних норм, розвитком моральної самосвідомості та самооцінки, проявом моральної рефлексії та сформованістю моральних почуттів.

Честь як властивість особистості є саме тією якістю, яка лежить в основі концепції формування моральної особистості сучасного молодшого школяра.

Почуття честі молодшого школяра в більшій мірі також формується за рахунок переживання ним власної самоцінності. Це проявляється в усвідомленні власної цінності, як зазначають А. Анісімов, В. Блюмкін: як людини загалом, як конкретної особистості, як представника певної соціальної групи тощо. Почуття честі супроводжується позитивним емоційно-ціннісним ставленням до себе, відображаючи усвідомлення школярем своєї суспільної та моральної значущості. То ж, цілком закономірно, що самоцінність також можна вважати складовою почуття честі молодшого школяра.

Продовжуючи пошук складових конструктів почуття честі, зупинимось на самоповазі, яку дослідники (В. Кондрашов, В. Кузнецов, О. Чічіна, Ф. Кадол, С. Удовицька та ін.) визначають як складовий елемент почуття честі.

Почуття самоповаги визначаємо як: гордість за власні досягнення; як особисте ціннісне судження, що виражається в установках інівіда до себе; цілісне чуттєве ставлення до себе, до власних особливостей; як властивість особистості, що характеризується відносно стійким, позитивним ставленням до себе.

Фундаментальною потребою молодшого шкільного віку психологи називають повагу, яку вимагає учень до себе у формі ставлення до нього як до дорослого, визнання його прав. В цьому віці почуття самоповаги набуває характер індивідуальних стійких проявів особистості дитини.

В цілому формування почуття честі є невід'ємною складовою розвитку особистості школяра. Звісно, що уявлення про себе формується в процесі спілкування й діяльності, коли учень оцінює власні здібності у порівнянні із іншими, відповідність власних цінностей, ідеалів суспільним, усвідомлює власні можливості, співвідносить їх із реальними умовами.

Багато хто з дослідників, характеризуючи почуття честі, пов'язує його з самовизначенням. Очевидно, що процес самовизначення включає розвиток почуття честі, ціннісні орієнтації особистості молодшого школяра, уявлення про власне майбутнє, оформлення суб'єктивних взірців щодо «Образу-Я». Самовизначення відбувається у межах процесу співвідношення власних і суспільно закріплених норм поведінки, діяльності. Самооцінка виступає своєрідним поштовхом і тією мірою, що дозволяє порівнювати себе із іншими, або «Я-ідеальне», «Я-можливе», «Я-реальне». У цілому «Образ Я» за нормами самооцінки формується як позитивний чи негативний. Параметри такої оцінки себе, інших, прийняття одних критеріїв оцінки «інших мене» та моєї діяльності – все це пов'язано із смислотворюючими мотивами у самовизначенні.

Серед основних складових почуття честі дослідники виокремлюють саморегуляцію поведінки, яка включає в себе такі показники, як самопідтримка, самозахист, вміння утриматися від соціально неприйняттого.

Оскільки учні початкової школи легко піддаються навіюванню, то необхідно дбати про наслідування ними позитивних зразків. На основі цілеспрямованого виховного впливу дорослих та власної активності молодшого школяра, в кінці періоду він виявляє стабільну здатність до самоконтролю, що є новоутворенням молодшого шкільного віку і виявляється як спроможність до свідомого управління дитиною власною психічною та поведінковою активністю.

Стійким моментом саморегуляції поведінки молодших школярів стає підпорядкування своїх безпосередніх бажань соціальним вимогам, формування внутрішнього плану дій. Однак, підпорядкування власних безпосередніх бажань свідомо прийнятим намірам не звільняють дитину від імпульсивності та залежності від ситуації. Довільна регуляція поведінки ще перебуває в зоні найближчого розвитку дитини молодшого шкільного віку (Васянович, 2005 р.).

Разом з тим, молодшому школяреві властиві й свої вікові обмеження в контексті його морального розвитку: нестійкість моральної структури, яка виражається в коливаннях моральних переживань; непостійність у ставленні до одних і тих самих подій, що залежить від різних причин; моральні настанови, які визначають вчинки дитини, не мають достатньо узагальненого характеру; моральні настанови, які увійшли в свідомість дитини, що недостатньою мірою стали стійким її надбанням і можуть не виявлятися в її діях і вчинках; уявлення про мораль відрізняються репродуктивним характером; відносна несамостійність морального мислення й більша сугестивність молодшого школяра спричиняє легкість його підпадання як під позитивний, так і негативний вплив; довольність моральних дій ще не дуже сильна й має потребу в систематичному підкріпленні; моральні судження у цей період відрізняються «моральним реалізмом» (визнання правила як непорушного закону, судять про моральний бік вчинку не за його мотивом, який вони у цьому віці ще не здатні усвідомити, а за реальним результатом), категоричністю моральних оцінок (Бех, 2008 р.).

Отже, моральна саморегуляція поведінки, як конструкт почуття честі молодшого школяра, в контексті нашого дослідження – це регуляція дитиною власних дій, вчинків з підтримки, збереження та захисту як своєї честі, так і честі інших людей, здатність відстояти власну позицію, діяти самостійно і відповідально, знаходити компроміс у вирішенні спірних питань, поводитися гідно – не принижувати себе й інших.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку моральних почуттів, тому що на цьому віковому етапі змінюється соціальний статус дитини, з'являється прагнення бути хорошим учнем, отримувати похвалу з боку дорослих, більше знати й уміти; розвивається цілісне уявлення дитини про себе; з'являються такі психічні новоутворення як рефлексія, саморегуляція своєї діяльності, внутрішній план дій, довольність, усвідомленість всіх психічних процесів, розвиток організованості, відповідальності, а також поява інших стійких форм поведінки на основі засвоєних моральних еталонів.

Узагальнивши ідеї вчених та тенденції розвитку почуття честі особистості, ми передбачаємо, що основними чинниками, які обумовлюють та сприяють розвитку зазначеного морального почуття у молодшому шкільному віці можуть бути: становлення адекватної самооцінки, безумовне самоприйняття, моральна саморегуляція

власних дій, вчинків. Це підтверджується психологічними віковими особливостями та новоутвореннями молодшого школяра, що набувають більш глибокого та стійкого характеру на кінець молодшого шкільного віку. Отже, *почуття честі молодшого школяра* – це моральне почуття, яке переживається дітьми як емоційно-ціннісне ставлення до себе та до оточуючих.

Перспективою подальшого дослідження є розробка методичних рекомендацій вчителям початкових класів з оптимізації формування почуття честі у молодшому шкільному віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ, 2008. Вип. 12. С. 5–18.
2. Васянович Г. П. Педагогічна етика. Львів: Норма, 2005.
3. Про освіту: Закон України / Міністерство освіти і науки України. Київ, 1999.
4. Тофтул М. Г. Етика. Київ: Академія, 2005.
5. Удовиська С. В. Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010.

REFERENCES

1. Bekh I. D. Pochuttia hidnosti u dukhovnomu rozvytku osobystosti [A sense of dignity in the spiritual development of personality]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodical problems of children and schoolchildrens, issue 12, 5–18* [in Ukrainian].
2. Vasianovych, H. P. (2005). Pedagogichna etyka. Lviv: Norma [in Ukrainian].
3. Pro osvitu: Zakon Ukrainy. (1999). Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
4. Toftul, M. G. (2005). Etyka. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
5. Udovytska, S. V. (2010). Vykhovannia hidnosti molodshykh pidlitkiv u pozaurochnii diialnosti zahalnoosvitnoi shkoly. *Extended abstract of candidate's thesis*. Instytut problem vykhovannia NAPN Ukrainy, Kyiv [in Ukrainian].